

УДК 347.41

*Пленюк Мар'яна Дмитрівна,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*

ПРО ДЕЯКІ НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

У статті представлено авторське бачення проблем щодо удосконалення загальних положень про зобов'язання у Цивільному кодексі України. Акцентовано увагу на тому, що у разі визнання наявності у сторін зобов'язання слід дотримуватися не лише вимог справедливості, добросовісності та розумності, але й звичаїв, в тому числі звичаїв ділового обороту. Звернено увагу, що в цивільному законодавстві повинні міститись й інші види зобов'язальних правовідносин, зокрема натуральні, альтернативні, солідарні тощо

***Ключові слова:** правовідносини, зобов'язання, альтернативні зобов'язання, реституційні зобов'язання, натуральні зобов'язання, солідарні зобов'язання.*

Постановка проблеми. Утвердження природно-правового характеру цивільного права, визнання людини повноцінним автономним учасником цивільного обороту викликають і підвищений інтерес до проблем правового регулювання зобов'язальних відносин.

Зобов'язальне право за своїм значенням у системі цивільно-правових норм і за обсягом правового матеріалу виходить далеко за межі звичних уявлень про правовий інститут і фактично являє собою структуровану підсистему, підгалузь цивільного права.

Відомо, що право не створюється апріорним шляхом і не міститься виключно в законодавчих нормах, і не створюється імперативними методами. Пошук права – це виключне завдання, яке повинно виконуватися всіма юристами, кожним у своїй сфері і з використанням усіх методів. При цьому ними має керувати загальний ідеал – намагання досягнути в кожному питанні вирішення, яке відповідає загальному почуттю справедливості і засноване на поєднанні різних інтересів, як приватних, така і всього суспільства [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед праць вітчизняних та зарубіжних вчених, які окреслювали проблемні питання зобов'язального права, заслуговують на увагу роботи Т. В. Боднар, О. В. Дзери, М. К. Галянтича, А. Б. Гриняка, Н. Ю. Голубевої, В. В. Луця, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика, Є. І. Харитонова та інших. Відтак, незважаючи на ґрунтовні дослідження науковців, з динамікою договірних зобов'язань, сьогодні існує потреба в удосконаленні цивільного законодавства, а також в аналізі доктринальних підходів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз розвитку договірних зобов'язань, перспективні напрямки її подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Осмислення будь-якого наукового явища відбувається в рамках уже сформованих понять і пізнавальних підходів. Не є винятком й сфера зобов'язального права, адже зобов'язальне право як сукупність правових норм, що регулюють оборот матеріальних благ і цивільних прав у суспільстві, менше ніж інші норми зазнали істотних змін у процесі кодифікації. Принаймні такого висновку можна дійти з огляду на загальні положення про зобов'язання. Що ж стосується окремих видів договірних і позадоговірних зобов'язань, як слушно зауважила Н. С. Кузнєцова, їх розвиток, пов'язаний із потребами і динамікою реального життя, обумовив необхідність закріплення і регулювання нових видів договірних зобов'язань: лізингу, факторингу, франчайзингу (комерційної концесії), довірчого управління майном, численних модифікацій договору схову та інших, а також недоговірних – серед яких вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України, зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Загальна характеристика «зобов'язання» доповнюється також вказівкою на підстави його виникнення, серед яких: зобов'язання виникають з договору та інших правочинів; внаслідок заподіяння шкоди та інших підстав, визначених у ст. 11 ЦК України.

Законодавча дефініція «зобов'язання» на сьогодні не викликає особливих запитань, проте під впливом європейської інтеграції та інтернаціоналізації права потребує певного удосконалення. Адже критерії відмежування зобов'язань від інших подібних категорій цивільних правовідносин (корпоративних, реституційних тощо) залишаються дискусійними. Так, реституційні зобов'язання наділені обов'язком передати майно, оскільки на сторону, що отримала майно на виконання договору, який згодом був визнаний судом недійсним, законом покладено обов'язок передати майно (повернення одержаного) контрагенту, який, у випадках неотримання виконання за відповідною угодою, наділяється правом вимагати від іншої сторони передачі відповідного майна (ч. 3 ст. 503 ЦК України). Що ж до корпоративного зобов'язання, то варто зазначити, що господарське товариство також зобов'язане періодично здійснювати дії по оплаті грошей (дивідендів) іншим особам (акціонерам, учасникам), відповідно ці ж інші особи мають право вимагати від товариства виконання таких обов'язків. Очевидно, що критерій розмежування зобов'язальних правовідносин є нечітким і потребує певного удосконалення. Усунути такий недолік можливо шляхом доповнення ст. 509 ЦК України положенням про можливість застосування загальних положень про зобов'язання і до інших цивільних правовідносин, якщо інше не впливає із суті цих правовідносин.

Окрім цього, в ЦК України не проведено розмежування між договірним і позадоговірними (деліктними, кондикційними) зобов'язаннями, не визначені й особливості їх правового регулювання. Таке розмежування є необхідним на сьогодні, адже співвідношення загальних положень про зобов'язання з правилами щодо окремих видів позадоговірних зобов'язань зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди і зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного набуття майна, дисгармоніюють між собою.

Ретроспективний аналіз законодавства, що регулювало оборот цивільних прав, надав можливість дійти висновку про те, що в радянський час зобов'язання в основному ґрунтувалися на директивних планових актах держави. Усі інші зобов'язання, в тому числі

й позадоговірні, істотно не впливали на загальні підходи щодо визначення основних напрямків регулювання зобов'язальних відносин. Так, серед принципів виконання зобов'язань істотними визнавалися принципи реального виконання зобов'язань, належного виконання зобов'язань, економічності, взаємодії сторін тощо [1]. Зрозуміло, що принципи співробітництва чи економічності жодним чином не можуть поширюватися на деліктні зобов'язання. Водночас слід звернути увагу на те, що з поміж основного елемента зобов'язання до обов'язків сторін входить обов'язок дотримання у взаєминах вимог справедливості, добросовісності та розумності, а також звичаїв, в тому числі й звичаїв ділового обороту.

Враховуючи те, що юридичні принципи – це основні засади, які характеризують особливості даної системи права, в яких виражені головні ідеї, що пронизують усі її клітини і клітинки, структурні підрозділи [2], у зобов'язальному праві першочерговими є принципи свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність, розумність.

Наведені принципи мають важливе значення як для договірних, так і для позадоговірних зобов'язальних правовідносин, адже у разі визнання наявності у сторін зобов'язання слід дотримуватися не лише свободи договору, підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судового захисту, але й вимог справедливості, добросовісності, розумності, звичаїв, в тому числі звичаїв ділового обороту. Такий підхід, у разі виникнення спору між суб'єктами, дозволить судовій практиці не обмежуватися перевіркою формальної відповідності дій сторін щодо умов зобов'язання, а оцінювати зазначені дії з точки зору розумності і справедливості, що безумовно сприятиме оздоровленню усього майнового обороту. Прикладом можуть слугувати положення ЦК Нідерландів, відповідно до яких кредитор і боржник зобов'язані дотримуватися вимог справедливості, добросовісності та розумності у взаємних відносинах; зобов'язання, що зв'язує їх в силу закону, звичаїв або угоди є дійсним у тій мірі, наскільки це прийнято в даних обставинах з міркувань розумності і справедливості (ст. 2) [7].

У Німецькому Цивільному Уложенні містяться схожі за своїм змістом положення, згідно з якими: кожна із сторін може бути зобов'язана врахувати права, правові блага і інтереси іншої сторони; боржник зобов'язаний здійснювати виконання сумлінно, як цього вимагають звичаї ділового обороту (п. 2 параграф 241, параграф 242) [6].

Окрім необхідності впровадження цивільних засад до ЦК України, наявною є потреба у виділенні в главі 47 ЦК України й інших зобов'язально-правових конструкцій, зокрема: альтернативного, солідарного, факультативного, натурального зобов'язання.

У ЦК України йдеться лише часткове, альтернативне та солідарне зобов'язання виключно через визначення особливостей їх виконання. Так, згідно зі ст. 539 ЦК України боржнику, зобов'язаному вчинити одну з двох або кількох дій, належить право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Відтак, на підставі такого загального розуміння цього положення неможливо вирішити питання щодо строку (терміну) виконання альтернативного зобов'язання у випадку, коли боржник так і не зміг реалізувати своє право і не здійснив жодної з дій, що становлять зміст цього зобов'язання. Окрім цього, неоднозначну відповідь можна одержати на запитання, чи за кожною із дій, що становлять зміст зобов'язання, боржник може бути притягнений кредитором до відповідальності, а також чи має право кредитор звертатись із судовим

позовом про присудження до виконання зобов'язання в натурі, вчинення будь-яких з дій, не здійснених боржником.

З цього приводу можна звернутись до досвіду деяких положень зарубіжного законодавства. Так, у Німецькому Цивільному Уложенні (параграф 264) визначено, що якщо боржник за альтернативним зобов'язанням не скористається вибором до початку його примусового виконання, кредитор може в порядку такого виконання домогтися за своїм вибором того чи іншого виконання; однак поки кредитор повністю або частково не отримав обране виконання, боржник здатний звільнитися від зобов'язання, надавши інше зобов'язання [6]. Цивільний кодекс Нідерландів альтернативним вважає зобов'язання, за яким боржник повинен виконати одне з двох або більше зобов'язань за власним вибором, за вибором кредитора або третьої особи. До того ж, альтернативне зобов'язання стає простим після здійснення вибору тим, хто має на це право. Якщо вибір належить одній зі сторін, право вибору переходить до іншої сторони, якщо вона надала контрагенту розумний строк для вибору і він не здійснив вибору протягом цього строку. Однак, право вибору не переходить до кредитора, поки у нього немає права вимагати погасити виконання зобов'язання, або до боржника, поки у нього немає права виконати зобов'язання (ст. 17 – 19 кн. Б) [7].

Аналіз наведених норм законодавства дозволяє констатувати, що нині є потреба включення до положень ЦК України двох додаткових правил, спрямованих на регулювання альтернативного зобов'язання, а саме: 1) альтернативним має вважатися зобов'язання, за яким боржник зобов'язаний виконати одне з двох або більше зобов'язань за своїм вибором, якщо законом або договором право вибору не надано кредитору або третій особі; 2) з моменту, коли боржник (кредитор, третя особа) здійснив свій вибір, зобов'язання має розглядатися як звичайне.

З врахуванням наведеного доцільно доповнити ст. 539 ЦК України вказівкою на те, що в разі прострочення виконання боржником альтернативного зобов'язання, при якому право вибору належить боржнику, кредитор має право самостійно вибрати об'єкт виконання, якщо боржник першим не обрав його, і пред'явити відповідну вимогу.

Серед інших конструкцій зобов'язального права, конструкція факультативного зобов'язання, яка знаходить своє застосування в судовій практиці, є давно відомою в доктрині приватного права. На відміну від альтернативного зобов'язання, за яким боржник зобов'язаний виконати одне з двох або більше рівноцінних зобов'язань, факультативні містять лише одне правовідношення, при цьому боржникові надається право замінити його іншим зобов'язанням, і якщо боржник скористався своїм правом, то кредитор зобов'язаний прийняти запропоноване боржником виконання. Тобто, за конструкцією факультативного зобов'язання наявною залишається проблема переходу до кредитора права вибору зобов'язання, що підлягає виконанню у випадку, коли боржник не приступив до виконання зобов'язання у встановлений строк (термін). Відтак, при невиконанні факультативного зобов'язання кредитор має право вимагати від боржника виконання лише того зобов'язання, яке передбачено договором.

Отже, на основі наведеного пропонується включити до глави 47 ЦК України положення, які б визначали поняття факультативного зобов'язання, зокрема: факультативним є зобов'язання, за яким боржнику надано право замінити зобов'язання, що підлягає виконанню, іншим зобов'язанням. У разі, якщо боржник реалізує своє право на заміну зобов'язання, то виконанню підлягає саме це зобов'язання. Кредитор зобов'язаний прийняти від боржника виконання за цим зобов'язанням.

Враховуючи те, що основна тенденція зобов'язального права в Україні полягає в модернізації системи зобов'язань з метою спрощення цивільного обігу, не можна залишати поза увагою й т. зв. натуральні зобов'язання. Адже саме в натуральне зобов'язання перетворюється всяке цивільно-правове зобов'язання, за яким кредитором пропущено строк позовної давності для пред'явлення вимоги до боржника.

На натуральні зобов'язання, у порівнянні з наведеними вище зобов'язаннями, не поширюється судовий захист. Сьогодні, як і доктрина права, так і судова практика визнають потребу в таких зобов'язаннях, проте відсутність законодавчого закріплення загальних положень про ці зобов'язання сприяє формуванню різної судової практики, яка може призвести до розбалансування системи зобов'язань.

Натуральні зобов'язання є дійсними і породжують усі правові наслідки, як немов би вони могли бути примусово виконані, за винятком права на судовий захист, якщо інше не випливає із закону або сутності відповідного виду натурального зобов'язання [5].

Зміст натурального зобов'язання, в порівнянні з іншими зобов'язаннями, що забезпечені судовим захистом, характеризується непропорційним поєднанням двох його змістових складових у вигляді повноцінного матеріального регулятивного права і недосконалого права на судовий захист, що проявляється у відсутності судового захисту вимог «натурального» кредитора.

Право на захист вимог, що випливають із натурального зобов'язання, являє собою юридично забезпечену можливість задіяти три групи засобів примусу: 1) юрисдикційну (через несудові публічні органи); 2) неюрисдикційні (самозахист, заходи оперативного впливу); 3) судовий захист вимог кредитора, що пов'язані з можливістю появи на основі натурального зобов'язання нового правовідношення, забезпеченого судовим захистом [4].

Натуральні зобов'язання забезпечені судовим захистом опосередковано, оскільки судовий захист такого зобов'язання можливий за допомогою нового правовідношення, що виникло на основі натурального зобов'язання, забезпеченого судовим захистом. Такими зобов'язаннями є: 1) зобов'язання, які виникають на підставі правочину з боржником – новації (ст. 604 ЦК України); 2) зобов'язання, які виникають без згоди боржника – шляхом виконання зобов'язання за рахунок боржника (ст. 621 ЦК України); 3) зобов'язання, які виникають на підставі відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання (ст. 623 ЦК України); 4) зобов'язання щодо стягнення з боржника неотриманих доходів (упущеної вигоди) (ч. 4 ст. 623 ЦК України); 5) зобов'язання, які виникають на підставі зворотної вимоги (регресу) (ст. 1191 ЦК України).

Незважаючи на це, конструкція натурального зобов'язання до теперішнього часу не знайшла свого відображення в загальних положеннях цивільного законодавства, на відміну від зарубіжного законодавства. Поодинокими є й наукові дослідження натуральних зобов'язань, серед яких праці: Н. Р. Майданик «Натуральні зобов'язання в цивільному праві України» (2016 р.), І. С. Тімуш «Алеаторні правочини», П. С. Матвеева «Правочини валютного ділінгу» та інші.

На відміну від українського законодавства, в законодавстві Нідерландів міститься не тільки дефініція «натурального зобов'язання», а й інші положення, які спрямовані на позитивне регулювання натуральних зобов'язань. Зокрема, в законодавстві Нідерландів під натуральними зобов'язаннями розуміються такі зобов'язання, витребування яких в судовому порядку неможливо. Зобов'язання визнається натуральним у випадках: а) коли закон чи угода не передбачають вимогу зобов'язання; б) коли будь-яка особа має щодо іншої особи невідкладне моральне зобов'язання такого характеру, що виконання його, хоч

і неможливе в примусовому порядку, за загальноприйнятою думкою розглядається як задоволення зобов'язання іншої особи [7].

Крім цього, особливий інтерес являють собою правила про те, що натуральне зобов'язання переходить у зобов'язання, вимога якого в правовому порядку є правомірною, в результаті договору між боржником і кредитором. Такий договір має бути безоплатним і до нього не підлягають застосування правила про дарування.

Висновки. З врахуванням того, що натуральні зобов'язання мають ознаки цивільно-правового зобов'язання, за винятком судового захисту, тому вони виникають, змінюються та припиняються за загальними підставами цивільно-правових зобов'язань. Відомості про такі зобов'язання мають бути включені до норм ЦК України з наступними умовами про те що: а) натуральним має вважатися зобов'язання, за яким вимоги кредитора не підлягають судовому захисту; б) підстави виникнення натуральних зобов'язань, а також умови та порядок відмови в судовому захисті вимог кредиторів за такими зобов'язаннями повинні визначатися з врахування положень ст. 11 ЦК України і іншими законами; в) у випадку, передбаченому законом або договором, вимогам кредитора по натуральному зобов'язанню надається судових захист.

Насамкінець, слід зазначити, що основне завдання, яке сьогодні стоїть перед українськими юристами-науковцями, полягає у постійній роботі над удосконаленням права, адже економічне, соціальне оновлення суспільства в процесі побудови правової держави зумовлює потребу у впровадженні європейської методології зобов'язального права, яка полягає в необхідності поєднання нових та уже відомих ефективно діючих зобов'язально-правових конструкцій, які відображають сучасну соціальну реальність світу.

Список використаних джерел

1. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М.: 1975. – 880 с.
2. Калмыков Ю. Х. О значении общих положений гражданского законодательства. Избранное. Труды. Статьи. Выступления / Ю. Х. Калмыков. – М., 1998. – 312 с.
3. Кузнецова Н. С. Принципи сучасного зобов'язального права України / Н. С. Кузнецова // Українське комерційне право. – № 4. – 2003. – С. 9–15.
4. Майданик Н. Р. Натуральні зобов'язання в цивільному праві України: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. Р. Майданик. – К., 2016. – 20 с.
5. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія / Р. А. Майданик. – К.: Алерта, 2016. – 226 с.
6. Німецьке Цивільне Уложення (Bürgerliches Gesetzbuch) // Юридична енциклопедія: В 6-ти тт. – Т. 4: Н – П. – К., 2002. – 720 с.
7. Цивільний кодекс Нідерландів. – Режим доступу. – [Електронний ресурс]. – <http://www.businesslegalconsultancy.com/ru/2422/grazhdanskyj-kodeks-knyga-2.html>.

Пленюк М. Д. О некоторых направлениях совершенствования общих положений об обязательствах в Гражданском кодексе Украины

В статье представлено авторское видение проблем совершенствования общих положений об обязательствах в Гражданском кодексе Украины. Акцентировано внимание, что в случае признания наличия у сторон обязательства следует соблюдать не только требования справедливости, добросовестности и разумности, но и обычаев, в том числе обычаев делового оборота. Обращено внимание, что в гражданском

законодавствe должны содержаться и другие виды обязательственных правоотношений, в частности натуральные, альтернативные, солидарны др.

Ключевые слова: правоотношения, обязательства, альтернативные обязательства, реституционные обязательства натуральные обязательства, солидарные обязательства.

Plenjuk M. D. Ways of improving the general provisions on liability in the Civil Code of Ukraine

The article presents the author's vision of problems of improvement of General provisions on obligations in the Civil code of Ukraine. The attention is focused on the fact that in the case of recognition the presence of the parties obligations should be adhered to not only by the requirements of fairness, integrity and rationality, but customs, including customs of business turnover. Attention is drawn that the civil law should include other types of contractual relationships, particularly natural, alternative, solidarity.

Key words: legal relations, obligations, alternative obligations, for restorative obligations, natural obligations, joint obligation.

